

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1960

Handtaget på en hyvel, som tillhört en norsk bygdekonstnär, träsnidaren och målaren Iver Gundersen Övstrud, född i Numedal år 1711 och död på samma ort år 1775. Se sid. 290.

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagsbilden återger C. F. von Bredas porträtt av greve Gustaf Trolle-Bonde, målat i London 1794—95.
Tillhör greve Fredrik Ulf Bonde, Teleborg.
Se Brita Stjernswärds uppsats *Från Gustaf Bondes "grand tour" i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1960
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

FÖRSKRIVNING TILL DJÄVULEN

av K. Rob. V. Wikman

Häxprocesserna i Sverige kulminerade på 1680-talet och särskilt under första halvdelen av detta årtionde. Härefter avtog de märkbart för att under 1700-talets första decennier dö ut.

En ny tid hade brutit in. Djävulen blev detroniserad och hans anhang förvisades ur människornas värld. Andarnas värld avdemoniserades. Detta var följden av en lång utveckling, och den nya vetenskapen satte kronan på verket.

Men i brytningen mellan gammalt och nytt levde mycket av det gamla kvar. I själva tidsskiftningen mellan svensk stormaktstid och frihetstid ser vi plötsligt, huru det gångna stiger fram och tar gestalt i en ung student i Uppsala, som skriver kontrakt med djävulen själv. Sådana djävulsförskrivningar av studenter, som önskat sig framgång i världen, hade förekommit förr. Historiskt var det ingen nyhet, det nya ligger i händelsernas miljö och sakens behandling av rikets myndigheter.

Studentens namn var Daniel Salthenius. Han var hemma från Markims socken i Uppland och han tillhörde Roslags nation, som först på 1830-talet uppgick i Upplands nation. Han hade inskrivits i nationen år 1712. Salthenius öden har rätt utförligt skildrats av Eugen Lewenhaupt i hans "Anteckningar om Upplands nation" (Stockholm 1877) och skall här inte rekapituleras mer än som är nödvändigt för vår framställning.

Egentligen är det två små papperslappar bland handskriftssamlingens rariteter i Uppsala universitetsbibliotek, som gett uppslaget till denna framställning. De skall här återges bokstavstroget och i faksimil. På den ena läses:

Iag Daniel Salthenius, begär af dig fan effterföljande punkter som tu mot betalning mig gifwa skall. 1. Skall tu nu på denna stund gifwa mig en pung uthi hwilken mig aldrig tryta rena penningar Rxdr femton örestycken, 12 öre stycken, och [witnar], som intet borttagas, hwarken uhr min hand eller dens, som tar dem af mig. 2. Skall du gifwa mig en särdeles lycka i wërlden hos höga herrar och Fruentimber, samt lycka uti skiutande och feskande, at iag aldrig går fåfängt. 3. At alle de kånster iag redan har lärdt, eller senare lärandes [warder, måtte taga lag] för mig. 4. At iag nu få af dig Swartboken. 5. At iag kan wara osynlig och synlig när iag will. 6. Skal du och nu straxt gifwa mig något, ware hwad thet vil, som är af den art, at när iag har thet på mig, iag tå straxt må komma til det stället iag nämner. Häremot låfwar iag uthi min lifstid tiena tig, så mycket iag kan, och effter min [död] höra tig til med kropp och Siäl. Anno 1718, detta bekräftar iag med mitt namn och blod.

Daniel Salthenius.

Papperets vikning har under tidens lopp gjort läsningen svårare, varför några ord härövan inom klammer införts ifrån det akademiska konsistoriets protokoll. Ordet *död* är besynnerligt nog bortlämnat men har här införts i överensstämmelse med den följande kortare förskrivningen. Denna lyder:

Iag Daniel Salthenius gör med dig fan effterföljande Contract, som är, At Du skall nu straxt gifwa mig Swartboken, och lämna henne wid denna Eeck, at iag Morgon när iag kommer hit, finner henne, eller och i stället för henne, en pung som mig aldrig trytes Rxdr Caroliner och femtonörestycken uthi. Deremot lofwar iag dig att i min lifstid tiena tig och efter min död höra tig til med kropp och siäl. Anno 1718. d. 30 Januarij.

Daniel Salthenius.

Även i detta fall visar konsistorieprotokollet (och Lewenhaupts text) en del smärre avvikelser från originalet. Stilen är jämn, i det senare fallet en smula mer spatiös än i det förra. Bläcket har något bleknat. I konsistorieprotokollet säges, att skriften gjorts dels med blod ur den anklagades finger, ”dels med rött bläck eller Ci-

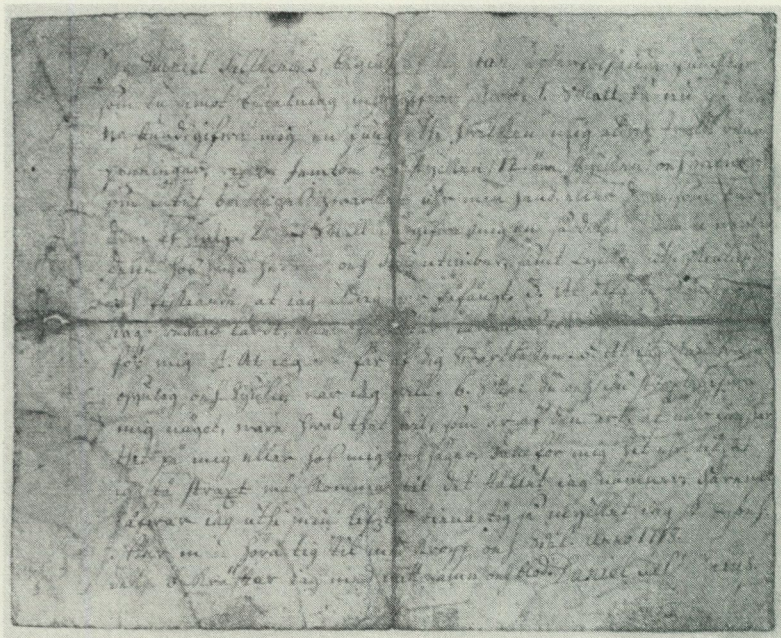
nober, som han blandat i bläcket". Huru härmed förhåller sig har jag ej varit i tillfälle att konstatera. Tänkbart är att det gäller underskriften. Det fyrkantiga hålet på den senare lappen kan tänkas vara ett spikhål. (Se faksimilet.)

Händelserna utspelades enligt konsistorieprotokollet på ungefär följande sätt.

Daniel Salthenius hade en kväll begett sig ut på Vivelsta gårds ägor i hemsocknen för att finna ett lämpligt träd att anslå anbudet till hin onde på. På vägen tappade han likväl bort det ursprungliga längre kontraktet. Man kan då tänka sig saken så, att han gått hem och skrivit ihop ett nytt. Det nya kontraktet blev helt summariskt. Det var lördagskväll, och dokumentet fick dagens datum, den 30 januari 1718. I det ursprungliga kontraktet hade Salthenius begärt att få tur i alla förehavanden, inklusive jakt- och fiskelycka, minne för allt han lärt eller komme att lära sig, förmågan att efter önskan göra sig synlig eller osynlig samt att kunna förflytta sig från det ena stället till det andra. Dessa villkor var omsorgsfullt utarbetade och hade säkerligen inte tillkommit i en handvändning. Det är föga sannolikt att Salthenius samtidigt skulle skrivit ut två olika förbindelser. Enligt egen ut-sago skulle han blivit rådd att slå upp papperet på en tall, men senare på en ek. Det är oklart, vari skillnaden skulle bestå.

Nu fogade emellertid olyckan att de båda papperslapparna upphittades. När Salthenius sålunda på söndagsmorgonen infann sig vid eken med en bibel i handen för att taga den uppspikade lappen omhänder, var den försvunnen. Själv uppgav han att han ångrat sig. Meningen var att lägga in den farliga lappen i bibeln. Antagligen var tanken att han på detta sätt skulle skydda sig mot djävulens besmittelse.

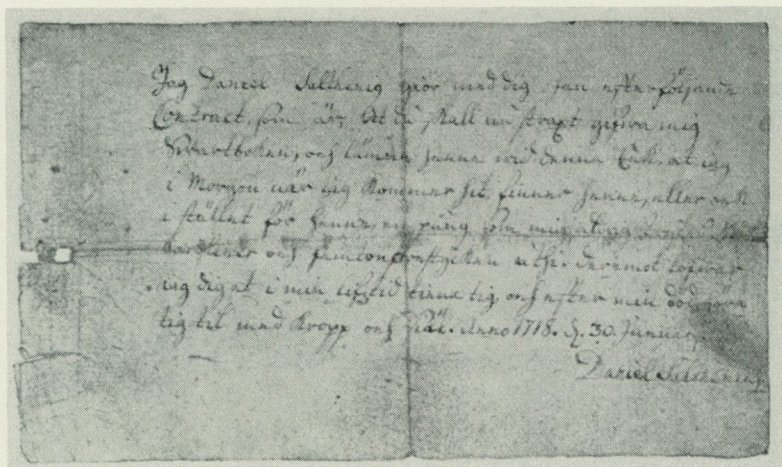
På detta sätt kom Salthenius djävulförskrivning inför häradsrätten. I början sökte han undskylla sig med att hans studentkamrat gotlänningen Lars Malm hade undervisat och inspirerat honom till gärningen. Han hade lärt känna Malm redan föregående vår, och de båda studenterna hade på hösten träffats bakom Kungsträdgården i staden och talat om sådana ämnen. Malm hade berättat för honom att han fångat två steglitsor genom att gå tre varv runt staden. Vidare hade Malm lärt honom huru han skulle

Studenten Daniel Salthenius kontrakt med djävulen, daterat 1718, i en första, mera utförlig version. Originalen ingår i Universitetsbibliotekets i Uppsala handskriftssamling.

minnas allt vad han läst genom att ta in en qvintin av pentaphyllon uti rhenskt vin och huru man i spel skulle få upp så många ögon man ville på tärningen genom att lägga "något af Helleboro" under tungan. Viktigare för Salthenius var väl att få lära, huru man skulle köpa för hvilka penningar man ville, utan att någon kunde överbjuda en.

Sannolikt hade penningfrågan särskilt kommit på tapeten, eftersom Malm en kväll kom och förklarade att han kunde skaffa sig mynttecken i stället för papperslappar. Följande morgon hade Malm kommit tillbaka och visat Salthenius några mynttecken som han sade sig ha fått i skogen. Han lämnade dessa till Salthenius för att denne skulle få utlösa en dukat, som han pantsatt i nationens kassa.

Den senare, förkortade versionen av Daniel Saltheus kontrakt med djävulen, daterat den 30 januari 1718. Universitetsbibliotekets i Uppsala handskriftssamling.

Allt detta talar sitt tydliga språk. Att Malm var en arg skalk synes ha varit allmänt bekant i staden. På detta sätt lät den arme Saltheus lura sig att skaffa sig penningar och fördelar genom "onaturliga", dvs. djävulska konst. Mycket tyder på att Malm var moraliskt medskyldig i Saltheus förvillelser. Men inga vittnen fanns, och Malm förnekade i det närmaste allt. Visserligen hade han hört professor Rudbeck tala om helleborus, men för övrigt var alltsammans bara vanligt studentprat. För resten hade han alibi, emedan han lämnat staden, innan Saltheus begått sitt brott. Den anklagade måste ta tillbaka sina påståenden. Men detta bevisar långt ifrån Malms oskuld. Det som Saltheus talat om var visserligen bara sådant, som stod att läsa i tidens vidskepliga praktikor, att ringa en fågelskock, att få tur i tärningspel, att lägga helleborus under tungan och att ta in pentaphyllon i rhenskt vin. Sådant kunde vem som helst tillägna sig. Visst tillvitades Malm också under ärendets gång att ha sagt sig äga "svartboken". Men vad svartboken var, visste nog ingen så noga. Misstankarna mot Malm hade varit besvärande nog, om han ställts inför en mindre upplyst domstol. Med den arme Saltheus var

det mycket värre. Enligt Västeråsstadgan 1527 var trolldom livsak, och kungliga stadgan av 1687 om eder och sabbatsbrott bestämde, att om någon gjort sig skyldig till förbund med satan, skulle han straffas lika som för trolldom. Häradsrätten hade därför dömt Salthenius till livets förlust.

I september 1718 kom ärendet inför akademiska konsistoriet till behandling. Där yrkade Salthenius särskilda gynnare Daniel Djurberg, understödd av professorerna Hermansson och Molin, att domen skulle mildras till en månads fängelse på vatten och bröd. Detta blev även större konsistoriets yrkande i saken, som senare domfästes av hovrätten. Såsom motiv anfördes, att Daniel Salthenius vid brottets begående ännu inte fyllt 15 år. Huru det i verkligheten stod till med Daniel Salthenius födelsedatum — i andra fall har 1701 uppgetts som hans födelseår — har väl aldrig utretts. Men Consistorium academicum synes icke velat närmare forska i saken. Brottet betraktades som en förseelse mot 1687 års förordning om eder och sabbatsbrott, vilket i sin mån möjliggjorde strafflindringen. Lars Malm undslapp med 8 dagars fängelsestraff. Från synpunkten av rättskipningen under den föregående tiden var domen över Daniel Salthenius human. Icke desto mindre drabbade den den unge studenten mycket hårt. Att fullfölja studierna i hemlandet visade sig omöjligt, och han flyttade därför över till Tyskland. Med tiden blev han där teologie professor vid Königsbergs universitet. Men också här förbittrades hans liv av att hans avundsmän gjorde allt för att gräva upp hans ungdomsförvillelse. Han levde enstöringens liv bland sina böcker och dog år 1750.

Om Lars Malms öden synes historien inte ha något att förmäla. Men de två gamla papperslapparna återspeglar ett helt tidevarvs bildningshistoria.

Källor

David Salthenius båda djävulsförskrivningar, överförda på 1880-talet till Uppsala universitetsbibliotek och tidigare utställda i dess visningssal, tillhör numera handskriftssamlingens rariteter sub signo X: 240.

Protokoll hållet 13 sept. 1718 vid sammanträde av Consistorium Majus under rektor Celsius præsidium. Uppsala universitets arkiv.

Anmärkningar

Laurentius Malm hade enligt universitetsmatrikeln jämte sina bröder Gustavus Adolphus och Carolus inskrivits i Gotlands nation under österbottningen Henricus Röringius "privata information" den 19 januari 1716.

Helleborus, sv. prustrot, och Pentaphyllon, sv. femfingerört, olika arter av Potentillasläktet, enligt Linnés *Materia medica* Potentilla reptans. De omtalas redan i forntiden och användes i olika medicinska och vidskepliga syften.